

INHOUD

- Inleiding: licht en schaduw 9
- 1 Nabijheid, distantie, afkeer 19
- 2 De wedergeboorte van de klassieke oudheid: een controverser 49
- 3 Ziekte, schulden, zelfkritiek: belemmeringen bij de arbeid, lijden aan het leven 75
- 4 Mislukte revolutie, geslaagde Rijksstichting: Duitsland als politiek-cultureel projectiescherf 109
- 5 Tussen religiekritiek en godsdienststichting 163
- 6 Analyse en verhaal 229
- 7 Bourgeois, proletariërs, middelmatigen: drie maatschappijanalysen 279
- 8 De Europese Joden bij Marx, Wagner en Nietzsche 345
- 9 Het grote omwentelingsproject: maatschappij, kunst en waardesysteem 389
- Naspel 479
- Dankwoord 495
- Noten 499
- Literatuur 547
- Illustratieverantwoording 563
- Personenregister 565
- Over de vertaler 571

INLEIDING:

LICHT EN SCHADUW

Marx, Wagner, Nietzsche – over alle drie zijn felle, grote debatten gevoerd. Al even onafzienbaar is de bestaande onderzoeksliteratuur, die zich niet alleen met hun leven en werk bezighoudt, maar ook met hun invloed op de twintigste eeuw. Elk van de drie muntte op zijn manier uit op zijn terrein, in maatschappijtheorie, muziek en filosofie. Alle drie waren sterren die een lange roodgloeiende staart achter zich aan sleepten die nog steeds fonkelt of na tussentijds verbleken in de eenentwintigste eeuw opnieuw is begonnen te fonkelen. Blijkbaar zijn allerlei kwesties die zij behandeld en aan de orde hebben gesteld nog steeds of opnieuw relevant. Om er enkele aan te stippen, zonder ze uitvoerig te behandelen: Wagners idee van het *gesamtkunstwerk*, dat relevant is voor de aanpak in films en opeenvolgende seizoenen van series waarbij poëtische en muzikale leidmotieven samenhang aanbrengen in uiteenlopende verhaallijnen met wisselende personages of ingrijpende karakterwisselingen van de hoofdpersonen. Marx' *maatschappijanalyse*, nadat het neoliberale tijdperk van het kapitalisme oude ongelijkheden heeft teruggebracht en nieuwe sociale spanningen heeft veroorzaakt. En Nietzsches *idee van individuele vrijheid* als de wil om te leven naar eigen behoeften en neigingen onder wat velen beschouwen als almaar toenemende beperkingen en reglementeringen van een massamaatschappij. Onmiskenbaar wijst de actualiteit van hun ideeën, met inbegrip van de daarin vervatte kritiek, niet in een en dezelfde richting, – zoals dat ook in de tijd dat deze drie leefden niet het geval was. Zowel in hun tijd als in de onze staan ze voor verschillende visies op maatschappij en cultuur. Dat maakt het zo leerzaam en spannend om ze aan een vergelijkend onderzoek te onderwerpen.

De enorme invloed die Marx, Wagner¹ en Nietzsche² in de twintigste eeuw uitoefenden, het gegeven dat politieke en culturele bewegingen naar hen zijn vernoemd, dat ze de beeldvorming hebben bepaald en verwachtingen hebben gestuurd, maakt het er niet eenvoudiger op ons met hen bezig te houden. Ze moeten eerst weer worden losgemaakt uit de interpretatielagen

die zich als gevolg van de naar hen vernoemde bewegingen en zienswijzen op hun werk hebben afgezet – uit het marxisme, het *wagnerisme* (hier is de Franse benaming ingeburgerd) en het nietzscheanisme als specifieke leeswijze van Nietzsches filosofie.

Aan het rijke, steeds specialistischer wordende onderzoek³ wil ik geen detailstudies toevoegen; ik wil de drie onderwerpen aan een vergelijkend onderzoek, naar hun overeenkomsten alsook naar hun verschillen: Marx, Wagner en Nietzsche als observatoren, critici en tijdgenoten van de negentiende eeuw – een eeuw die er een van revoluties was, en nog meer in geestelijk dan in materieel opzicht. Alle drie hebben ze deze revolutie op de voet gevolgd, maar de slotconclusies die ze eruit trokken waren zeer verschillend. Marx wilde de omwenteling gebruiken, sturen en bepaalde doelen bereiken. Wagner wilde deze grotendeels ongedaan maken, om naar vroegere verhoudingen terug te keren, vooral zulke die eerder moreel-economisch van aard waren dan dat ze aan de wetten van de markt waren onderworpen. Nietzsche dacht in nog verder reikende samenhangen, en de ‘herijking van alle waarden’ waarop hij aanstuurde, moest naar een voorchristelijke waardebepaling terugvoeren.

Dit is echter slechts een globale, sterk vereenvoudigende oriëntatieaanduiding, die niet echt recht doet aan de uitgesproken veelduidigheid van het denken van Marx, Wagner en Nietzsche. Ze streefden inderdaad naar het genoemde doel, maar in allerlei opzichten soms ook naar het tegendeel daarvan of minstens iets wat daarmee onverenigbaar was. Geen van de drie is gemakkelijk te interpreteren of laat zich eenvoudig over een kam scheren.

Bij de zo ingeslagen weg moeten we op meerdere dingen letten, in zekere zin als vangrail voor de hele onderneming. Ten eerste is het werk van de drie grotendeels via de bemiddeling van ‘erven’ beland bij de latere generaties: in het geval van Marx was het zijn politieke metgezel en geestverwante strijdmakker Friedrich Engels die ervoor zorgde dat er een in zich gesloten werk ontstond uit de disparate publicaties die Marx naliet.⁴ Engels was in wetenschappelijk opzicht minder gewetensvol dan Marx, voegde eenvoudig samen wat zich voor Marx niet had willen laten samenvoegen en wat hij zou hebben vermeden te buigen. Zonder Engels zou Marx mogelijk slechts een van de vele auteurs van de negentiende eeuw zijn gebleven die zich het hoofd gebroken hebben over dit tijdperk van de revolutie en niet tot een eenduidig resultaat zijn gekomen. Dit betekent echter ook dat Engels de eerste in een lange reeks van interpreten was die het werk eenduidiger maakten dan Marx het had nagelaten. De vraag of hij daarmee recht heeft gedaan aan diens wens, is steeds weer onderwerp van controverse.

Bij Wagner zag zijn vrouw Cosima erop toe dat de tijdens zijn leven slechts tweemaal georganiseerde festivals een jaarlijks evenement werden.⁵ Ze had, eerst als privésecretaris, daarna als echtgenote, het merendeel van zijn correspondentie op zich genomen en Wagner bij de totstandkoming van zijn gigantische project ondersteund. Net zoals Engels bij Marx was ze zeer bekend met zijn voornemen en bovendien geenszins slechts een 'helpende hand', maar de drijvende kracht. Het is de vraag of zij het project van het muziekfestival eigenlijk niet tegen haar aarzelende, zich zo nu en dan verzettende man heeft doorgeduwd,⁶ maar het staat buiten kijf dat zonder haar er met de dood van Wagner een einde zou zijn gekomen aan het festival. Tegelijkertijd heeft Cosima een bijna volledige censuur ingesteld met betrekking tot Wagner en heeft zij er zorg voor gedragen dat uitsluitend dat werd overgeleverd wat ze overgeleverd wilde zien. Dat begon met haar dagboeken, waarin ze (alleen) de uitspraken van Richard Wagner noteerde die zijzelf belangrijk vond, en eindigde met het verbranden van brieven waarvan ze niet wilde dat ze bekend werden bij latere generaties.⁷

Bij Nietzsche nam zijn zus Elisabeth Förster-Nietzsche de editie van het werk op zich, samen met Heinrich Köselitz, die door Nietzsche Peter Gast werd genoemd en die in zijn laatste jaren een onontbeerlijke helper voor hem was geworden, omdat zijn gezichtsvermogen sterk achteruitgegaan was.⁸ Köselitz/Gast behoorde tot de weinigen die Nietzsches handschrift konden lezen, maar Elisabeth zette hem al gauw opzij en voerde alleen de regie over het uitgeefplan. Elisabeth Förster-Nietzsche deed sterke ingrepen in het werk van haar broer, vervalste het zelfs ronduit. Ze heeft zich in letterlijke zin meester gemaakt van haar broer, ook doordat ze het Nietzschearchief in Weimar uitbouwde en zo kon beslissen wie bij Nietzsches nalatenschap kon komen en wie niet.⁹ Terwijl Cosima haar echtgenoot heeft gecensureerd, heeft Elisabeth het werk van haar broer aangepast aan haar eigen ideeën en in die zin 'geredigeerd'.

Het werk van de drie is de laatste jaren opnieuw ontsloten en in flink veranderde vorm in de openbaarheid gebracht – bij Marx en Nietzsche door nieuwe edities, die zich aan wetenschappelijke standaarden houden, bij Wagner door nieuwe ensceneringen ook en juist in Bayreuth, dus op de plek waar de traditie wordt bewaard zelf. Bij de nieuwe edities zijn de bewerkingen die achteraf waren gemaakt teruggedraaid of minstens zichtbaar gemaakt. Wat tevoorschijn kwam, was niet een heel ander, maar wel duidelijk veranderd werk.

Bij Marx is er naast de nog in DDR-tijden voltooide uitgave van de *Marx-Engels-Werke* (MEW) de in Oost-Berlijn en Moskou begonnen en sinds 1993 aan de Berlijn-Brandenburgse academie voor wetenschappen voortgezet-

te *Marx-Engels-Gesamtausgabe* (MEGA) gekomen,¹⁰ die weliswaar nog niet is afgesloten, maar behoorlijk is gevorderd. Ze relativeerde de voorheen alles overschaduwende positie van *Het kapitaal* in zoverre dat ze de economische werken van Marx (en Engels) in een eigen afdeling samenvatte, waardoor *Het kapitaal* tot één stap in de behandeling van economische kwesties werd.¹¹ Verder presenteerde ze de door Marx nagelaten fragmenten die behoren tot het tweede en derde deel van *Het kapitaal* naast de door Engels voltooid en gepubliceerde versies, waardoor zichtbaar werd gemaakt dat het grote plan gedeeltelijk was mislukt en in elk geval was gestagneerd. De tweede afdeling van de *Marx-Engels-Gesamtausgabe* loopt op een ‘demonumentalisering’ van *Het kapitaal* uit. Ook het boek dat de grondslagen van het historisch materialisme uiteenzet, de *Duitse Ideologie*, is het product van tekstcompilaties in de twintigste eeuw: Marx en Engels hadden de manuscripten geschreven in het kader van contemporaine debatten waarbinnen ze ongepubliceerd bleven, ze later geïnterpreteerd als producten van zelfreflectie en ze overgelaten aan de ‘bijtende kritiek van de muizen’. Pas recentelijk werden deze tekstfragmenten in hun authentieke vorm in de *Marx-Engels-Gesamtausgabe* uitgegeven. Bovendien bevat deze uitgave Marx’ ethnologische studies in hun volle omvang, waarmee de vraag wordt opgeworpen in hoeverre daarin een revisie te bespeuren valt van zijn bij tijd en wijle doorschijnende deterministische zicht op de geschiedenis.¹² De MEGA heeft de tot icoon verstarde en ideologisch versleten Marx in de context van zijn tijd geplaatst en daardoor opnieuw toegankelijk gemaakt.

Een nog sterkere revisie heeft de door Giorgio Colli en Mazzino Montinari bezorgde *Kritische Gesamtausgabe* van de werken van Friedrich Nietzsche met zich meegebracht,¹³ op basis waarvan de *Kritische Studienausgabe* werd vervaardigd waarnaar tegenwoordig in brede kring wordt verwezen. Daaruit is het door Elisabeth Förster-Nietzsche en Peter Gast tot Nietzsches hoofdwerk uitgeroepen *Wille zur Macht* net zozeer verdwenen als de door Alfred Baeumler uit de nalatenschap gecondenseerde twee delen met de titel *Die Unschuld des Werdens*, die beide in wezen producten van de bezorgers waren.¹⁴ Colli en Montinari namen daarmee het door Karl Schlechta al in de jaren vijftig begonnen project weer op om Nietzsches oeuvre voor het eerst ontdaan van de vervalsingen van zijn zus en haar medeplichtigen te presenteren.¹⁵ De foutieve veronderstelling dat het denken van Nietzsche culmineerde in de *wil tot macht* is vervangen door een driedelige periodisering: het vroege werk, dat in aanzienlijke mate wordt bepaald door de invloed van Wagner; de middenperiode, waarin het Nietzsche, geïnspireerd door de Franse moralisten, te doen is om de deconstructie van de humanistische opvatting van de mens en zijn pathos; en ten slotte de late boeken van *Aldus sprak Zarathoestra* tot de

Afgodenschemering, waarin Nietzsches denken draait om het zelfbehoud van de boven allen uitstekende enkeling in een alles omstrengelende massa.

De veranderde visie op Richard Wagner is minder het resultaat van een nieuwe *Verzameld Werk*¹⁶ als wel van nieuwe enceneringen, waaronder nog steeds bij uitstek die van de *Ring* door Patrice Chéreau uit 1976. Chéreau verplaatste het mythische gebeuren naar de negentiende eeuw en bracht de goden op de bühne als representanten van een bourgeoisie die zich uit machtswellust en liefdeslust in de schulden steken, tot deze zo groot zijn dat ze alleen nog maar door misdaden kunnen worden terugbetaald. Het in een Germaanse oertijd gesitueerde mythische gebeuren werd door Chéreau in de bloeitijd van de stichtingsjaren van het Duitse keizerrijk overgeplant – en daarmee maakte hij de door schuldenlasten veroorzaakte crises van de burgerlijke maatschappij zichtbaar als het geheim achter de mythische betovering die van Wagner uitgaat. Terwijl Wagner de verwijzingen naar zijn tijd achter zich had willen laten, werd hij door Chéreau nadrukkelijk daarnaar terugverwezen.¹⁷ De intellectuele herovering van Wagner en Nietzsche door nieuwe enceneringen, nieuwe edities en nieuwe interpretaties was, zoals men ziet, geen louter Duits, maar een Europees project, waarbij Italianen en Fransen een opvallende rol hebben gespeeld.¹⁸

Het gesprek tussen Wagner, Marx en Nietzsche is – ten tweede – een groten-deels imaginair gesprek, omdat de drie, even afgezien van het nauwe contact tussen Wagner en Nietzsche dat na acht jaar abrupt werd beëindigd, nauwelijks kennis hebben genomen van elkaar. Marx heeft zich een paar keer over Wagner uitgelaten, Wagner daarentegen nooit over Marx, en Nietzsche heeft zich niet met Marx beziggehouden, en andersom is dat evenmin het geval geweest. Het komt er bij hun vergelijking dus op aan gebeurtenissen en ontwikkelingen te identificeren waaraan alle drie aandacht hebben geschonken en waarover ze meer of minder gedecideerde uitspraken hebben gedaan. Mijn verhandeling beweegt zich dan ook niet van levensperiode tot levensperiode of van de ene historische gebeurtenis naar de volgende, maar omcirkelt de drie en doet telkens weer een nieuwe aanzet, om steeds dichter bij hun denken te komen.

Er zijn – ten derde – ‘knooppunten’, punten waarop de biografieën van Marx, Wagner en Nietzsche in elkaar verstrengeld zijn. Daarmee zijn gebeurtenissen bedoeld die voor alle drie van bijzondere betekenis waren en waarbij hun levenslopen elkaar kruisten of samenvielen. Een voorbeeld van zo’n ‘knooppunt’ is augustus 1876. In Bayreuth vonden de eerste Festspiele plaats, een hoogtepunt in Wagners artistieke leven; Nietzsche kwam er uit Basel heen,

en Marx kwam op zijn reis naar Karlsbad met de drukte ter plekke in aanraking, wat hij in een aantal brieven misnoegd beschreef. Op een andere manier is de periode van de zomer van 1870 tot de lente van 1871 zo'n 'knooppunt', toen Wagner euforisch was over de overwinningen van de Duitse troepen op de Fransen en zwolg in fantasieën over de verwoesting van Parijs, terwijl Nietzsche zich vrijwillig bij de Duitse troepen voegde als verpleger en na een bezoek aan het slagveld van Wörth zwaargewonden naar huis begeleidde. In Bazel teruggekeerd vreesde hij voor het culturele erfgoed van Frankrijk in het Louvre, dat naar hij dacht door de opstand van de Parijse Commune werd bedreigd. Vanuit Londen becommentarieerde Marx wederom de oorlogshandelingen en de Parijse opstand en beoordeelde beide met het oog op zijn revolutieverwachtingen. Alle drie observeren de gebeurtenissen, alle drie beoordelen ze die verschillend.

Iets anders ligt het bij de revolutie van 1848-1849, waaraan Wagner en Marx actief deelnamen: Marx als hoofdredacteur van de *Neue Rheinische Zeitung*, in welke functie hij politiek probeerde te bedrijven met journalistieke middelen, Wagner, koninklijk hofdirigent, als tot geweld bereide revolutionair op de barricaden van Dresden. Nietzsche, een op het platteland opgroeiend kind van net vier jaar, heeft van dat alles weinig meegekregen. De revolutie van 1848-1849 groeide uit tot een van de grote keerpunten in het leven van Wagner en Marx – beiden gingen ze na het mislukken van de revolutie noodgedwongen in ballingschap. Voor Nietzsches biografie had ze geen gevolgen.

Nog een 'knooppunt' is bijvoorbeeld het antisemitisme, waarmee alle drie van doen hadden, als aanhanger van de opkomende Jodenhaat en als tegenstander daarvan. Maar ook op dit punt liggen de zaken niet zo eenvoudig als ze op het eerste oog lijken. Had de uit een familie van rabbijnen stammende Marx een antisemitische grondhouding? Ongeveer zoals de in een protestantse pastorie piëtistisch opgevoede Nietzsche een van christelijke waarden doortrokken wereld radicaal 'herijken' wilde? Gold voor Wagners antisemitisme, waaraan niet te twijfelen valt, een opportunistisch voorbehoud, wanneer het ging om het inzamelen van geld voor de Festspele en de selectie van musici en zangers? En hoe verhoudt zich Nietzsches idee van de Joodse oorsprong van de 'slavenopstand in de moraal' tot het gedecideerde antiantisemitisme in de laatste tien jaar van zijn actieve creatieve bestaan? Juist op dit 'knooppunt' wordt de veelduidigheid zichtbaar van de stellingnamen van de drie met betrekking tot de kwesties en uitdagingen van hun tijd.

Ten vierde gaat het tegelijkertijd om een bepaald tijdperk. De periode waarin het leven van Wagner, Marx en Nietzsche valt, is de negentiende eeuw. Wagner werd in 1813 in Leipzig geboren, een paar maanden voordat daar de Vol-

kerenslag plaatsvond, die beslissend was voor het politieke lot van Europa en die het einde van Napoleons heerschappij over Europa bezegelde.¹⁹ Dit einde zou een stempel drukken op het leven van Wagner en Marx, en Nietzsche beschouwde het falen van Napoleon uiteindelijk als een tegenslag voor Europa. Voor Marx, die in 1818 in Trier werd geboren, was Napoleons nederlaag bij Leipzig in zoverre betekenisvol dat de stad Trier op het Weens Congres aan Pruisen werd toegewezen, samen met heel het gebied ten westen van de Rijn en ten noorden van de Hunsrück. Anders zou hij als Fransman ter wereld zijn gekomen. Het lag daarom voor de hand een passage aan Napoleon te wijden, die in de ogen van de drie eerder prometheïsche trekjes dan demonische had.

Marx en Wagner stierven in 1883, Wagner in Venetië, Marx in Londen. Wagners begrafenis, met de overbrenging van zijn doodskist van Venetië via München naar Bayreuth, had iets weg van die van een vorst, terwijl slechts een handvol personen naar Marx' begrafenis kwam. Wagner was bij zijn dood een Europese beroemdheid, Marx zou dat pas postuum worden. Dat geldt al helemaal voor Nietzsche, als we zijn 'intellectuele dood' begin januari 1889 als maatstaf nemen en niet zijn lichamelijke. Dat zijn denken in heel Europa werd waargenomen, heeft de in waanzin verzonken Nietzsche niet meer meegekregen. De tijd tot aan zijn dood heeft hij eerst in de psychiatrische kliniek van Jena, daarna onder de hoede van zijn moeder en ten slotte onder de hoede van zijn zus doorgebracht. Nietzsche, in 1844 in Röcken bij Lützen geboren, dus in de buurt van een van de slagvelden van de Dertigjarige Oorlog, stierf in 1900. Elisabeth Förster-Nietzsche zette alles op alles om van zijn begrafenis in Röcken, vlak in de buurt van zijn geboortehuis, een bij de nieuwe roem van de filosoof passende gebeurtenis te maken.²⁰

Alle drie waren dus mensen van de negentiende eeuw – maar waarvoor staat de negentiende eeuw? De Britse historicus Eric Hobsbawm had het over de 'lange negentiende eeuw'²¹ die met de Franse Revolutie begon en eindigde met het uitbreken van de Eerste Wereldoorlog. Anderen hebben het begin van de negentiende eeuw verbonden met de Amerikaanse Revolutie van 1776 en het einde met de Russische Revolutie van 1917.²² Welke datering je ook wil aanhouden, de negentiende eeuw was in elk geval een tijdperk van revoluties die de politieke situatie van Europa en Noord-Amerika radicaal hebben veranderd. Het was tevens een tijdperk van industrialisering die het leven van de mensen in West-Europa minstens evenzeer veranderde als de politieke revoluties. Ook was het een tijd waarin de Europese wereldheerschappij, ook al heeft men het begin ervan gedateerd in de zestiende eeuw, pas echt haar beslag kreeg.²³

Vermoedelijk is er nauwelijks een fase geweest waarin 'ervaringsruimte' en 'verwachingshorizon'²⁴ zo sterk uiteenliepen als in de negentiende eeuw.

Het was een tijdperk van omwentelingen en een gedaanteverwisseling van de wereld.²⁵ De ervaring van ellende en uitbuiting alsook van massale verpaupering die noch door maatschappelijke liefdadigheid noch door massale emigratie kon worden verzacht, zoals Hegel dat nog in zijn *Rechtsphilosophie* had beschreven,²⁶ stond zij aan zij met de voorstelling van de terugkeer van het Gouden Tijdperk, een tijd van onbegrensd geluk van de mensheid. Deze tegengestelde ervaringen konden zowel vanuit het oogpunt van de ondergang als dat van de vooruitgang worden bekeken. Wagner en Nietzsche vatten de omwenteling op als een neergang die ze wilden tegenhouden en omkeren. Marx daarentegen beschouwde het als het begin van een niet eerder vertoonde vooruitgang die versneld moest worden.

Zo groeide de negentiende eeuw uit tot een tijdperk van de omwenteling, waarin zich op basis van verschillende ervaringen en verwachtingen politiek tegengestelde stromingen ontwikkelden. De afkomst werd als richtsnoer onttroond, religiositeit boette aan politiek-maatschappelijke relevantie in, de theologie verloor haar rol als dominante wetenschap en met de opkomst van de natuurwetenschappen verbond zich de belofte van een tot dan toe onvoorstelbare beheersbaarheid van de wereld. De sociale wetenschappen die zich aandienen – van Henri de Saint-Simon via Auguste Comte tot Herbert Spencer – voegden aan dat alles de gedachte toe dat sociaaleconomische processen te plannen zijn. Charles Darwin bracht tegenover de roes van oneindig vermeerderde opties zijn biologische evolutietheorie in stelling, in het licht waarvan de menselijke mogelijkheden om het eigen leven vorm te geven weer gereduceerd werden. Beide voorstellingen, dus die dat alles mogelijk is en die dat bijna alles gedetermineerd is, speelden in de gedachtewereld van Marx, Wagner en Nietzsche een belangrijke rol. Zowel het utopisme, de denkbeeldige realisatie van het wenselijke, als de uiteenzetting met het darwinisme, een op het spel van het toeval gefundeerde theorie van de evolutie, kunnen we in hun werken vinden.

Alle drie, Marx, Wagner en Nietzsche, hebben geprobeerd wijs te worden uit deze eeuw, zijn veranderingen te peilen, de daaruit voortgekomen perspectieven te beschrijven en dragers van de ontwikkeling, dan wel de vormgevende principes van de verandering te identificeren. We kunnen hun werk als een permanente confrontatie met de onbepaaldheid van de negentiende eeuw begrijpen. Daarbij komt dat ze stuk voor stuk hun visie op de eigen tijd meermaals hebben gewijzigd en vroegere oordelen aan een revisie hebben onderworpen. Dus blijft het de vraag wat uiteindelijk hun 'eigenlijke' visie op de negentiende eeuw is geweest. Voor een antwoord op die vraag is meestal een van hun boeken tot 'hoofdwerk' uitgeroepen, bij Wagner de *Ring*, bij

Marx *Het kapitaal* en bij Nietzsche *Aldus sprak Zarathoestra*. De hier neergeschreven overwegingen volgen dit procedé niet. Het denken van het drietal wordt niet tot een bepaald thema gereduceerd of vernauwd, maar als panorama behandeld, waarbij het er echter steeds ook om gaat te onderscheiden *wat* wordt waargenomen en *wat niet*.

Daarbij treden de verschillen duidelijk op de voorgrond: Marx heeft gepoogd systematisch te denken, hoewel hij zelf geen systeem heeft ontworpen (dat hebben zijn epigonen pas gedaan). Nietzsche heeft het systeem evenals het systematische vanaf het eind van de jaren 1870 strikt afgewezen, en dat stilistisch in zijn voorliefde voor aforismen tot uitdrukking gebracht. Wagner ten slotte heeft met de variërende leidmotieven die het gebeuren op de bühne in grote verbanden inbedden, een polyperspectivisme ontwikkeld dat hetzelfde gebeuren voor velerlei uitleg vatbaar maakt. Hoe iets ontstaat of is ontstaan, hangt af van het ogenblik waarop men het vertelt en de muzikale herinnering alsook van het gegeven perspectief van de verteller. Dit alles spreekt tegen een op één onderwerp geconcentreerde presentatie van de drie. Ze worden hier niet vastgelegd en vastgesjord – en daarom duiken ze in de loop van het boek steeds weer als anderen of veranderd op. Er doen zich dingen voor die hen in een ander licht plaatsen dan we hen gewoonlijk bekijken – of willen zien. Door parallellen te trekken komen Marx, Wagner en Nietzsche, telkens weer belicht door een ander, in een nieuw licht te staan, maar evenzeer ook in diens schaduw, en door beide, licht en schaduw, kunnen we hen stuk voor stuk nauwkeuriger en duidelijker onderscheiden.

NABIJHEID, DISTANTIE, AFKEER

Marx onderweg naar Karlsbad

Medio augustus 1876 maakte Marx een reis door Duitsland, om in het Boheemse kuuroord Karlsbad zijn leverziekte te laten behandelen. Daar had hij in de twee voorafgaande jaren al een kuur gedaan, en het mineraalwater dat hij als een centraal bestanddeel van zijn kuur met liters tegelijk moest drinken, had hem duidelijk goedgeedaan. Hij werd vergezeld door zijn dochter Eleanor, die in familie- en vriendenkring ‘Tussy’ werd genoemd en die eveneens in Karlsbad genezing van enkele klachten zocht. De reis door Duitsland was voor Marx niet zonder risico, want hij was, nadat hij in 1845 het Pruisische staatsburgerschap had afgelegd, een stateloos man in wie de Pruisische en Oostenrijkse geheime politie was geïnteresseerd. Eleanor, een Brits staatsburger van geboorte, fungeerde als bescherming voor haar vader, die in 1874, voor zijn eerste kuur in Karlsbad, tevergeefs het Britse staatsburgerschap had aangevraagd.¹ Er bestond naar het oordeel van de behandelende artsen niets geschikters om Marx’ leverziekte te behandelen dan een therapie met het mineraalwater van het Ertsgebergte. Ook Louis Kugelmann, een van Marx’ betrouwbaarste aanhangers in Duitsland, had hem deze reis ten stelligste aangeraden – kennelijk niet geheel belangeloos, want hij kuurde zelf geregeld in Karlsbad en hoopte Marx daar te ontmoeten.

Marx begaf zich dus drie keer naar Bohemen en beëindigde de medische behandelingen pas toen de reis door Duitsland vanwege de socialistenwetten van Bismarck te gevaarlijk voor hem werd. Blijkbaar beviel het verblijf in Karlsbad hem, niet alleen vanwege de therapeutische werking, maar ook vanwege het sociaal verkeer. Marx voelde zich in het gezelschap van de kuurgasten zichtbaar goed, hoewel hij de meesten van hen eigenlijk als ‘kleinburgerlijk’ had moeten verafschuwen. In een brief aan Engels heeft hij het een keer over een ‘Hamburg-Bremen-Hannovers stel kleinburgers’, dat hem niet met rust gelaten had.² De ongedwongen gesprekken die hij met het gezel-

schap in Karlsbad voerde, draaiden niet om vragen met betrekking tot de economische theorie die hem in zijn werkkamer in Londen bezighielden als hij de nog ontbrekende delen van *Het kapitaal* probeerde af te maken, wat geregeld een uitbraak van furunculose, waar hij al jaren last van had, veroorzaakte.³ Hier ging het overwegend om persoonlijke ervaringen en herinneringen, en dat was een integraal bestanddeel van de kuur. In deze gesprekken legde Marx een communicatieve charme aan de dag die hij absoluut bezat, maar die, zodra het om vragen betreffende de ‘juiste’ theorie ging, achter zijn polemische hartstocht verdween. Vooral in ‘het gezelschap van een geestrijke, charmante vrouw’, zo bericht een Weens journalist over het verblijf in Karlsbad in 1875, ‘geeft Marx handenvol ten beste uit de rijke, welgeordende schat van zijn herinneringen; hij richt zijn schreden dan bij voorkeur terug naar de dagen in het verleden toen de romantiek nog haar laatste vrije boslied zong [...] en Heine zijn verzen nog nat van de inkt zijn huiskamer binnenbracht’.⁴

Naast Heine en de herinneringen aan het persoonlijke contact dat Marx met hem had gehad, kon ook Goethe, die vaker in Karlsbad had gekuurd, in de conversaties weleens een rol hebben gespeeld, temeer daar Marx een aantal van zijn gedichten uit het hoofd kon reciteren.⁵ Deze gesprekken waren voor hem een aangename afwisseling van het streng gereguleerde kuurprogramma: ‘s Morgens om vijf uur of halfzes op. Dan zes glazen achter elkaar aan verschillende bronnen drinken. Tussen het ene en het volgende glas moeten minstens 15 minuten liggen.’⁶ Zelfs de ontmoeting met Simon Deutsch, met wie hij ooit in Parijs flink woorden had gehad, had hij in Karlsbad als ‘heel aangenaam’ ervaren; ‘ook kwam al gauw de helft van de medische faculteit hier [het kliniek- en kuurpersoneel] om mij en mijn dochter heen staan; louter voor mijn doel hier, waar je weinig denken en veel lachen moet, zeer geschikte lui.’⁷

Marx was duidelijk op ontspanning uit – en niet op het dispuut. Des te meer stoorde hij zich dan ook aan Louis Kugelmann, die daar prompt op hetzelfde moment samen met zijn vrouw kuurde als Marx met dochter ‘Tussy’. Kugelmann was hem op de zenuwen gaan werken, schrijft hij aan Engels: ‘Voor de gezelligheid had hij mij een kamer tussen die van hem en die van Tussy gegeven, zodat ik van hem kon genieten, niet alleen als ik met hem samen was, maar ook [vanwege de gehorigheid van de kamers] als ik alleen was. Zijn voortdurend, met een diepe stem voorgedragen, ernstige gezwaatel verdroeg ik geduldig; [...] maar uiteindelijk was mijn geduld op toen hij me met zijn huiselijke scènes wat al te zeer op de zenuwen begon te werken. Deze aartspedante, burgerlijk-triviale filister beeldt zich namelijk in dat zijn vrouw zijn faustische, in hogere wereldbeschouwing grossierende aard niet begrijpt, niet vat, en kwelt het meisje, dat in elk opzicht zijn meerdere is, op

uiterst weerzinwekkende wijze. Het is dan ook op een hooglopende ruzie uitgedraaid; ik ben naar een hogere etage verhuisd, heb me helemaal aan hem onttrokken [...], en [wij] hebben ons pas voor zijn vertrek [...] weer verzoend.⁸

Gaat het om de maatschappijtheoreticus en politieke activist, dan stuiten we op een man die geen enkele polemiek uit de weg ging, de confrontatie gewoon opzocht, deze op de spits dreef en zich uiteindelijk in de aangezwengelde controversen verloor.⁹ De polemist Marx was geen al te sympathiek tijdgenoot, omdat je er bij hem nooit zeker van was of uiteenzettingen niet steeds verder zouden escaleren. Bij wetenschappelijke kwesties was hij bloedserieus, maar tijdens de kuren in Karlsbad was hij heel anders, onderhoudend en meestal goedgehumeurd, vooral als vrouwen zich in de conversatie mengden, die hij, zoals in het geval van de Kugelmanns, tegen hun echtgenoten die zich hun meerdere waanden, wist te beschermen. Dit was een Marx die veel leek op iemand als Richard Wagner wanneer hij zich in prettig gezelschap bevond – net zoals de twee ook op elkaar leken als ze zich in een vermeende of echte tegenstander vastbeten.

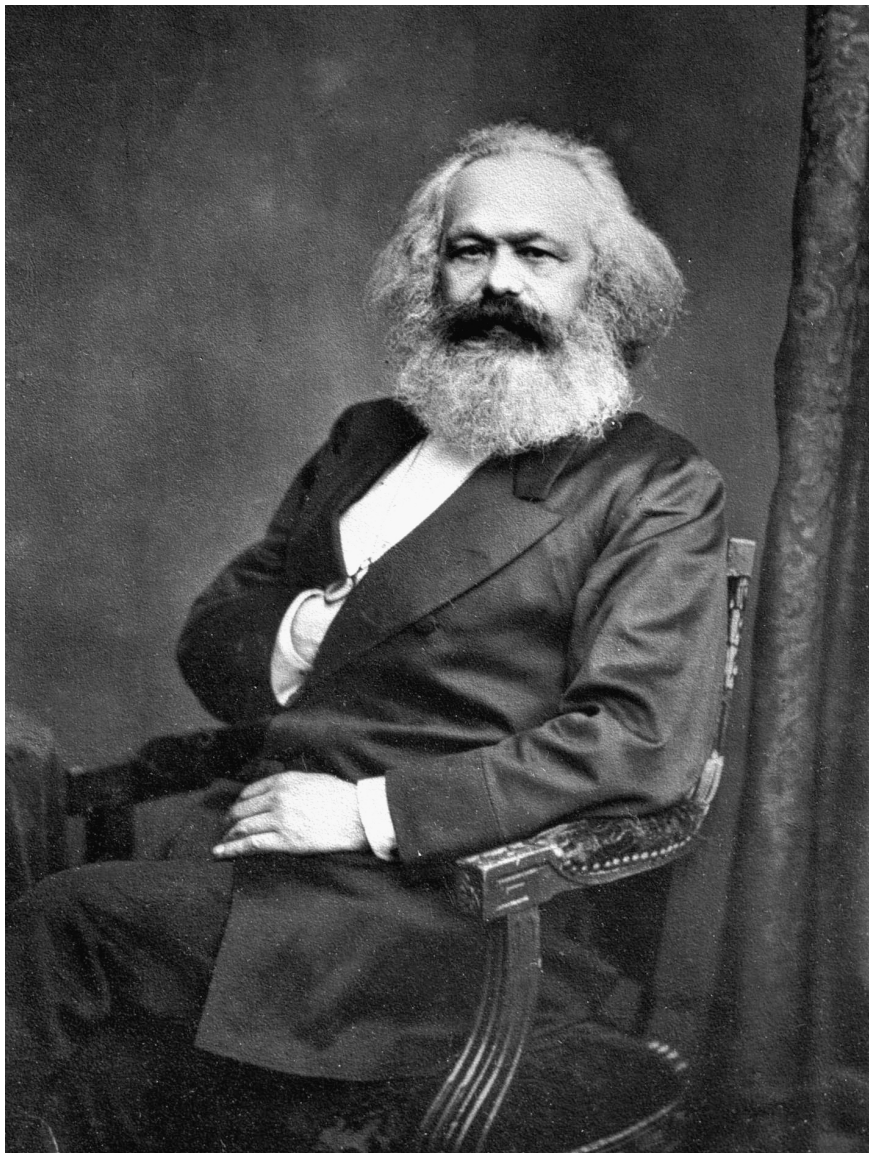
Toen Marx in augustus 1876 met zijn dochter Eleanor op weg naar Karlsbad was, waren ze van plan een rust- en bezichtigingsdag in Neurenberg in te lassen, de, zoals Marx opmerkt, ‘oervestiging (uiterst interessant) van de Duitse verknoping’,¹⁰ dus van de ambachtslieden en de reizende gezellen. ‘De koffers werden uitgeladen, aan een man met een karretje gegeven die ons naar het dichtstbijzijnde, vlak bij het station gelegen hotel moest begeleiden. Maar in dit hotel was er nog maar één kamer vrij, en de waard vertelde ons meteen het afschuwelijke nieuws dat we moeilijk elders een onderkomen zouden vinden doordat de stad overspoeld was, deels vanwege een molenaars- en bakkerscongres, deels door mensen uit alle werelddelen die zich van daaruit naar het narrenfeest in Bayreuth van de staatsmuzikant Wagner wilden begeven.’¹¹ Omdat er in Neurenberg geen onderkomen meer te vinden was, gingen de twee met de trein verder naar Weiden, waar ze echter pas heel laat aankwamen en waar eveneens alle hotels vol waren, ‘zodat we het tot vier uur ’s ochtends op de harde stoelen van het spoorwegstation moesten uithouden’.¹² Bovendien hadden ze nog last van de grote hitte. Uiteindelijk kwamen ze in Karlsbad aan, waar alles zich ten goede keerde. ‘Ook tijdens de heel hete dagen [vond ik] oude vertrouwde beboste bergkloven,’ schrijft Marx, ‘waar het uit te houden was. Tussychen, die tijdens de reis nogal ziek was, herstelt hier zienderogen, en op mij heeft Karlsbad zoals altijd een geweldige uitwerking. Ik had de laatste maanden opnieuw last van die vreselijke koppijn, die nu al weer helemaal is verdwenen.’¹³

Het waren de eerste Wagner-Festspiele in Bayreuth die het tweetal de narigheid hadden bezorgd. Marx’ laatste reis naar Karlsbad is een van de wei-

nige punten waarop hij Wagner en diens muzikale werk ter sprake brengt – allesbehalve welwillend, wat beslist ook met de door de festivalbezoekers veroorzaakte reisproblemen te maken had. Uit de manier waarop Marx over Wagner spreekt, kunnen we opmaken dat hij niet voor het eerst met hem en zijn project in aanraking kwam. Meer dan twintig jaar daarvoor had Wilhelm Pieper, een jonge filoloog die vanwege ‘revolutionaire machinaties’ uit Duitsland was gevlucht en nu Marx als secretaris terzijde stond, enkele composities van Richard Wagner op de piano voorgespeeld, en Marx had weinig enthousiasme kunnen opbrengen voor deze muziek. Hij had last van aambeien en was navenant slechtgehumeurd, schreef hij op 12 februari 1856 aan Engels – ‘bovendien heeft Pieper me zojuist nog wat toekomstmuziek voorgespeeld’.¹⁴ Hij resumeert: ‘C’est affreux en doet vrezen voor de toekomst, hun poëziemuziek inbegrepen.’¹⁵ – Marx’ esthetische voorkeuren waren nogal aan de conservatieve kant. Aan Wagners muziek kon hij niet wennen, ook niet in de tijd dat Wagner nog geen ‘staatsmuzikant’ was.

In Karlsbad kwamen de Festspiele die in Bayreuth plaatsvonden steeds weer ter sprake. Misnoegd voegt Marx een postscriptum aan een brief aan Engels van 19 augustus 1876 toe: ‘Het is nu allemaal toekomst wat de klok slaat hier sinds het getrommel van de toekomstmuziek in Bayreuth.’¹⁶ In een brief aan zijn dochter Jenny (‘Jennychen’) bericht hij eind augustus over het welslagen van de kuur, een tussentijdse weeromslag die plotseling een eind heeft gemaakt aan de hitteperiode en nieuwe bekenden die hij ontmoet heeft, overwegend mensen uit het universitaire milieu. Waarover daarbij werd gesproken? ‘Werkelijk overal word je met de vraag gekweld: Wat vindt u van Wagner? Uiterst karakteristiek voor deze Nieuw-Duits-Pruisische rijksmusicus: hij benevens echtgenote (zijnde van Bülow gescheiden), benevens hoorn- drager Bülow, benevens hun gemeenschappelijke schoonvader Liszt huizen in Bayreuth alle vier eendrachtig samen, liefkozen, kussen en adoreren elkaar en laten het zich goed gaan. Bedenk je nu bovendien dat Liszt een roomse monnik en madame Wagner (met voornaam Cosima) zijn van madame d’Agoult [de moeder van Liszts kinderen] verkregen “natuurlijke” dochter is – dan kun je nauwelijks een betere operatekst voor Offenbach verzinnen dan deze familiegroep met hun patriarchale betrekkingen. De gebeurtenissen van deze groep leveren – zoals de Nibelungen – ook genoeg stof voor een tetralogie.’¹⁷

Marx is er kennelijk niet in geïnteresseerd nader in te gaan op de in Bayreuth opgevoerde tetralogie en doet alle desbetreffende vragen onder verwijzing naar de warrige familiebetrekkingen van Wagner met spottende opmerkingen af. Jacques Offenbach, geboren in Keulen, behaalde successen als componist in het Frankrijk van het Tweede Keizerrijk. Hij had daar de Grand

Het portret uit 1875, een jaar voor de laatste reis naar Karlsbad, heeft een iconisch karakter: het toont het hoofd van een politieke beweging met revolutionaire pretenties in een burgerlijke pose – van de leunstoel tot het pak. De enorme volle baard daarentegen is een teken van afstand tot de bourgeois maatschappij. Ter hoogte van zijn rechterhand, die hij in zijn revers gestoken heeft, zien we een lorgnet, dat Marx aan een snoertje om zijn hals draagt. Geplaatst in het midden van het beeld, en toch half verborgen, geeft dit Marx de air van een geleerde.